

на лицата и асоциациите от гнета на божествения и човешкия авторитет – пълното разрушаване на принудителното обединяване и съвместяване на общините в провинции, на провинциите и завоюваните страни в държава. Това най-накрая е пълното и окончателно премахване на централизираната, надзираваща и авторитарна държава с всичките ѝ военни, бюрократични, правителствени, административни, съдебни и граждански механизми. Накратко, това е *възвръщане на свободата на всички – на лицата, колективите, асоциациите, на общините, провинциите, областите и нациите и взаимно гарантиране на тази свобода чрез федерацията.*

От социална гледна точка това е подкрепата на политическото равенство при посредничеството на икономическото равенство. В началото на житейското поприще на всеки човек стои равенството в изходната точка, не природно, а социално равенство за всеки, т. е. равенство на средствата за издръжка, възпитание и обучение на всяко дете от единия и другия пол до достигане на пълнолетие.

М. БАКУНИН

ПРОГРАМА НА ОБЩЕСТВОТО ЗА МЕЖДУНАРОДНА РЕВОЛЮЦИЯ*

ПЪРВА ЧАСТ

Теоретични основи

1. *Отрицание на Бога и принципа на властта както човешка, така и божествена, а също и на всяко опекуство на едни хора над други дори в случаите, ако тази опека се предполага над пълнолетни, но лишени от образование лица или над необразовани маси – в името или на висшия разум, или на научна истина, представлявани от група признати интелегентни или патентовани лица, или от една или друга класа, което и в единия, и в другия случай би довело до образуването на своего рода интелектуална аристокрация, най-лошата от всички и най-вредната за свободата.*

Забележка 1: Позитивната и рационална наука е единственият светилник, който може да доведе човека до познание на истината и който може да даде мяра на човека за лично поведение и за отношението му към обществото. Но и науката е подложена на грешки; дори и да не ги прави, то и в такъв случай не трябва да си приписва правото да управлява хората, въпреки убежденията и волята им. Действително свободното общество може да признае на науката само двойното право, чието осъзнаване в същото време е и нейно задължение: първо, възпитанието и образованието на лицата от двата пола, еднакво достъпно и задължително за всички деца и подрастващи до пълнолетието им, когато

* Преводът е направен по изданието: М. А. Бакунин: *Анархия и порок*; "ЭКСМО-ПРЕСС" М., 2000, с. 276 – 321 – 6. пр.

въздействието на всяка власт трябва да се прекрати; *второ*, разпространяването и внедряването на научните изводи и положения чрез напълно свободна пропаганда.

Забележка 2. Като отричаме безусловно опеката над хора (в каквато и форма да се проявява), която биха искали да установят хората на науката, практиката и опита над необразованите маси, сме далеч от отрицанието на естественото и благотворно влияние на знанието и опита върху тези маси, но единствено при условие, че това влияние би се оказало само начин за естествено въздействие на висшия интелект върху нисшите и че то не би било в никакви отрицателни форми и не би се съпровождало от никакви особени привилегии, политически или социални, понеже тези две неща неминуемо предизвикват, от една страна, поробване на народните маси, а от друга – поквара и затъпяване на самите представители на интелекта и науката.

II. *Отрицание на свободата на волята и правото на обществото да наказва* поради това, че всеки човек без изключение е не друго, а неизбежен продукт на онази естествена и социална среда, в която се е родил, израснал и живее. Съществуват четири основни причини за човешката безнравственост: 1) *липсата на разумна хигиена и на рационално възпитание*; 2) *неравенството на икономическите и социалните условия*; 3) *невъжеството на народните маси*, което е естествен резултат на икономическото и социалното им положение и 4) *неминуемата последица от посочените по-горе явления – робството*. Възпитанието, образованието и организацията на обществото трябва да заменят *наказанието* съгласно изискванията за свобода и справедливост. В течение на целия преходен, повече или по-малко продължителен период, който неизбежно ще последва социалната революция, обществото – като самозащита пред отклоняващите се лица, не престъпници, а социално опасните – няма да има нужда да прилага към тези лица никакви други наказания, освен да ги лиши от гаранции и солидарност, т. е. да ги отстрани или изключи от даденото общество.

III. *Отрицанието на свободата на волята* съвсем не е отрицание на *свободата*. *Свободата, напротив, е неизбежно следствие и резултат от естествената и социалната необходимост*.

Забележка 1. Човекът не е свободен по отношение на природните закони, които са основа и необходимо условие за съществуването му. Той зависи от природните закони, които властват над него, също както господстват и над всичко съществуващо. Нищо не е в състояние да избави човека от фаталната ненарушимост на тези закони; всеки опит на човека да се бунтува срещу тези закони би го довел само до самоунищожение. Обаче благодарение на способност, присъща на човешката природа като такава и която неизбежно подбужда човека да се бори за съществуването си, *човекът може и е длъжен постепенно да се освобождава от мъчителната подчиненост и от естествената и потискаща го враждебност на външния свят, който го заобикаля, независимо дали това ще е в чисто физическата или социалната област – с помощта на мисълта и науката чрез прилагане на знанието към инстинкта на желанието, т. е. чрез разумната си воля*.

Забележка 2. Човекът е последната брънка, висшата степен от непрекъснатата поредица на съществата, които започвайки от най-обикновените елементи и завършвайки със самия човек, съставляват известния ни свят. Човекът е животно, което благодарение на по-високото развитие на организма си, най-вече на мозъка, притежава способността да мисли и изразява мислите си с думи. В това се състоят всички различия, които отделят човека от останалите видове животни, негови по-старши братя по време, но по-младши по отношение на умствените способности. Тази разлика обаче е огромна. Тя е единствената причина за всичко, което наричаме наша история, чиято същност и смисъл може накратко да изразим със следните думи: *човекът произлиза от животните, за да постигне човечност, т. е. да достигне до подредба на общественото си съществуване въз основа на науката, съзнанието, разумния труд и свободата.*

Забележка 3. Човекът е обществено животно, подобно на много други животни, появили се на земята преди него. *Човекът не създава общество чрез свободен договор; той се ражда в общество и вън от обществото не може да живее като човек, нито дори да стане човек, нито да мисли, нито да говори, да желае и действа разумно.* Поради това, че обществото формира и определя човешката му същност, човекът се намира в такава абсолютна зависимост от обществото, в каквата и от физическата природа и няма такъв велик гений, който изцяло би бил свободен от влиянието на обществото.

IV. *Социалната солидарност е първият човешки закон, свободата представлява вторият закон на обществото.* Тези два закона взаимно се допълват, и бидейки неделими един от друг, съставляват цялата същност на човечността. По този начин свободата не е отрицание на солидарността, а обратно, тя е развитие, и ако може така да се каже, очовечаване на последната.

V. *Свободата не е независимост на човека по отношение на нерушимите закони на природата и обществото. Свободата преди всичко е способност на човека постепенно да се освобождава от гнета на външния физически свят с помощта на науката и рационалния труд; свободата накрая е право човек да разполага сам със себе си и да действа съобразно със собствените си възгледи и убеждения* — право, противоположно на деспотични и властнически претенции от страна на друг човек или група, или класа от хора, или обществото в неговата цялост.

Забележка I. Не трябва да смесваме социологическите закони, така наречените закони за обществената физиология, които са толкова задължителни и неизбежни за всеки човек, колкото и законите на физическата природа (понеже тези закони всъщност са и физически) — с политическите, наказателните и гражданските закони, които в по-голяма или по-малка степен изразяват нравите, обичаите, интересите и възгледите, господстващи в определена епоха в обществото или в част от това общество, в отделната обществена класа. Съвсем естествено е, че бидейки признати от повечето хора или поне само от господстващата класа, тези закони оказват голямо влияние върху всеки човек — благородно или вредно — в зависимост от характера им. За самото общество обаче съвсем не е добре, нито справедливо и полезно тези закони да са наложени

със сила и власт някому, въпреки собственото му убеждение; понеже това би означавало посегателство на свободата, на личното достойнство, на самата човешка същност на членовете на обществото.

VI. *Естественото общество, в чиито недра се ражда всеки човек и във от което човек никога не би станал разумно и свободно същество, самото то се очовечавя в зависимост от това, как хората, които съставляват обществото, стават все повече и повече индивидуално и колективно свободни.*

Забележка I. Да бъде индивидуално свободен означава за човека, който живее в обществена среда да не отстъпва нито мислено, нито доброволно пред каквато и да било власт, а да разчита само на собствения си разум и разбирането си за справедливост; с една дума, да не приема за истина нищо друго освен онова, в което сам е убеден и да не се подчинява на никакъв друг закон освен на онзи, който приема по съвест. Такова *conditio sine qua non* (задължително условие – б. пр.) за запазване на човешкото достойнство е неоспоримо право на човека, признак за неговата човечност.

Да бъде колективно свободен, за човека означава да живее сред свободни хора и да бъде свободен чрез свободата им. Човекът, както вече казахме, не може да стане разумно същество, което притежава съзнателна воля, следователно не би могъл да си отвоюва индивидуална свобода във от обществото и без неговото съдействие. Свободата на всеки е резултат от общата солидарност. Но ако признаем тази солидарност за основа и я смятаме за задължително условие за всяка лична свобода, то ще е съвсем ясно, че човек, който живее сред роби, дори и да им е господар, неизбежно ще бъде роб на робството-им и че той ще може да стане действително напълно свободен единствено чрез тяхното освобождаване. Следователно свободата на всички е необходима за моята свобода; оттук следва, че не е вярно твърдението, че свободата на всички е граница и ограничение на моята свобода, което е равносилно на пълното отрицание на последната. Напротив, общата свобода на всички представлява необходимото условие за безкрайното разширяване на личната свобода.

VII. *Личната свобода на всеки човек става действителна и възможна само благодарение на колективната свобода на обществото, чиято част, поради естествените и неоспорими закони, е човекът.*

Забележка I. Свободата подобно на човечността, която е най-чистият ѝ израз – представлява не началото, а обратното, завършващият момент на историята. Човешкото общество, както вече казахме, започва от животинското. Първобитните хора и диваците толкова слабо осъзнават човешките си свойства и естественото си право на човек, че започват с взаимно изяждане помежду си; за съжаление и съвременните диваци до ден днешен не са престанали да правят това. Вторият период от историческото развитие на човешкото общество е робството. Третият период, в чиято среда живеем сега, е епохата на икономическата експлоатация или строеж на наемния труд (салиариат). Четвъртият период, към който се стремим и да се надяваме се приближаваме, ще е епохата на справедливостта, епохата на свободата при равенство и взаимна солидарност.

VIII. *Първобитният човек стига свободен човек, очовечавя се и става*

правствен, все повече осъзнава човешката си същност едва тогава, когато започва да признава тези човешки права и на другите хора. Следователно в интерес на собствената си личност, на собствената си нравственост и лична свобода всеки човек трябва да се стреми към признаване на свободата, нравствеността и човечността на всички хора.

IX. Уважаването на свободата на другия човек представлява следователно висш дълг на всеки човек. Да обичаме тази свобода и да ѝ служим — това е единствената добродетел. Това е основата на всеки морал, друг не съществува.

X. Тъй като свободата е резултат и най-висш израз на солидарността, т. е. на взаимните интереси, тя може да бъде осъществена пълно само при условие на равенство. Политическото равенство може да бъде основано само върху икономическо и социално равенство. Осъществяването на свободата чрез равенство — това е справедливост.

XI. Поради това, че трудът е единственият извор на всички ценности, блага и социални богатства, то човекът, който предимно е социално същество, не може да живее без да се труди.

XII. Само асоциираният труд може да поддържа съществуването на по-голямо или на по-малко цивилизовано общество. Всичко, което означаваме като цивилизация, не би могло да бъде създадено по друг начин, а само чрез такъв асоцииран труд. Цялата тайна на безкрайната производителност на човешкия труд е преди всичко в използването повече или по-малко на научно развития разум (който на свой ред сам е продукт на трудовата дейност на предшествашки и настоящи поколения) и после в разделението на труда, но при задължителното условие за комбиниране или асоцииране на този разделен труд.

*XIII. Всички исторически несправедливости, всички войни, всички политически и социални привилегии са имали и имат за главна причина и цел заграбването и експлоатацията на някакъв асоцииран труд в полза на по-силните: народи-завоеватели, класи или отделни личности. Такава е исторически истинната причина за робството, крепостничеството и за системата на наемния труд, т. е. в резюме — причината за така нареченото *право на частна и наследствена собственост*.*

XIV. От момента, когато правото на частна собственост е било прието и се е утвърдило, обществото е трябвало да се раздели на две части: от една страна, на малцинство от собственици и привилегировани, експлоатиращи принудително асоциирания труд на народните маси, и от друга страна, на поробени милиони пролетарии, роби, крепостни или наемни работници. На първите се паднали благодарение на свободното време, което произтичало от липсата на необходимост за труд за задоволяване на потребностите, всички блага на цивилизацията, възпитанието и образованието, а другите, т. е. многомилionните маси, се оказали осъдени на постоянен принудителен труд, на пълно невежество и на безизходна нужда.

XV. Цивилизацията на малцинството от човешкия род по този начин е основана на принудителното оскобяване на огромното мнозинство. Привилегированите лица от всички политически и социални нюанси, всички

собственици, само поради положението си, се оказват естествените врагове, експлоататори и потисници на милионите народни маси.

XVI. Поради това, че свободното време, това скъпоценно предимство на господстващите класи, толкова необходимо за развитието на умствените способности, както са необходими известни доходи и някаква свобода на дейността за създаване на характер, напълно естествено е, че господстващите класи от самото начало се оказали по-цивилизовани, по-развити, по-очовечени и до известна степен дори по-правствени, отколкото народните маси. Но, от друга страна, представителите на малцинството, от бездействие и всякакви привилегии, физически и морално отслабват, умът им, заставен да защитава лъжата и несправедливостта, изгодата и частните интереси на малцинството, се насочва в неправилна посока и е очевидно, че рано или късно привилегированите класи трябва да изнаднат в поквара, затъпяване и израждане. Фактически това и наблюдаваме в наши дни.

XVII. От друга страна, пълната липса на свободно време и всекидневният принудителен труд естествено и неминуемо обричат народните маси на варварско състояние. Трудът сам по себе си не е могъл и не може да способства за развитието на умствените им сили, тъй като благодарение на принудителното им по наследство исвежество – цялата разумна част от работата, прилагането на научните достижения към труда, комбинирането и управлението на производството, са се предоставяли и сега все още се предоставят предимно на представителите на буржоазната класа; само грубата физическа и механична част от работата, станала с въвеждането на машините още по-затъпяваща, благодарение разделението на труда се предоставя на народа, който в пълния смисъл на думата изнемогва от всекидневния робски труд.

Въпреки това обаче, благодарение на огромната морализираща сила, присъща на труда като такъв, благодарение също и на това, че изисквайки справедливост, свобода и равенство за себе си, с това работниците ги изискват и за всички, понеже няма на света човешко същество, с изключение, изглежда, на жените и децата, с което да се отнасят по-зле, отколкото с работника; накрая, благодарение и на това, че съвременният работник малко се възползва от благата на живота и все още не е успял да се поквари в такава степен, в каквата са покварени господстващите класи; благодарение и на това, че при липсата на образование работникът притежава огромното предимство, че незасегнатите му ум и сърце не са покварени от егоистични интереси и користна лъжа, че е запазил в себе си цялата природна енергия, докато всички привилегировани класи се израждат, отслабват и загиват – благодарение на всичко това само работникът не е загубил вярата в живота и има истинска представа за истината, свободата, равенството и справедливостта и се стреми към осъществяването им; сто защо само на работника принадлежи бъдещето.

Нашата социалистическа програма

XVIII. Работникът изисква и трябва да изисква:

Изравняване на политическото, икономическото и социалното (положение – б. пр.) на всички класи и на всички хора по земята.

Премахване на наследствената собственост.

Отдаване на земята за ползване на селскостопанските асоциации, а капитала и всички средства за производство – на индустриалните работнически асоциации.

Премахване на бащинското семейно право, т. е. на деспотичната власт на мъжа и бащата, основана предимно на правото за наследствена собственост, а също така изравняване на жената с мъжа по политически, икономически и социални права.

Отглеждане, възпитание и образование на всички деца от двата пола до достигане на пълнолетие за сметка на обществото, при това научното и промишленото обучение, което включва всички отрасли на висшето преподаване, трябва да бъде равноправно и задължително за всички.

Училището трябва да замени Църквата и да направи излишни наказателните кодекси, наказанията, затворите, палачите и жандармите.

Децата не са ничия собственост – нито на родителите, нито дори на обществото; те принадлежат само на собствената си бъдеща свобода. Но при децата тази свобода още не е реализирана, тя все още е потенциална, понеже действителната свобода, т. е. пълното ѝ осъзнаване и осъществяване у всяка личност, което най-вече се изразява в чувството за собствено достойнство и в истинско уважение на чуждата свобода и човешко достойнство – такова осъществяване на свободата може да се развие при децата единствено благодарение на рационалното възпитание на ума им, а също и на характера и волята им. Оттук следва, че обществото – цялото бъдеще на което зависи от необходимата организация на образованието и възпитанието на децата и което поради това е не само в правото си, но е и длъжно да следи за това – е естественият опекун на всички деца от двата пола; а тъй като обществото, поради предстоящото премахване на личното наследствено право и занапред ще бъде единственият наследник, то естествено е, че обществото ще разглежда като едно от най-важните си задължения предоставянето на децата от двата пола на всички необходими средства за отглеждане, възпитание и образование, без разлика и независимо от произхода на децата и от родителите им.

Правото на родителите ще се свежда до това да обичат децата си и да имат над тях естествен авторитет, доколкото последният не ще противоречи на нравствеността и няма да възпрепятства умственото развитие и бъдещата свобода на децата. Бракът в смисъл на граждански и политически акт, както и всяка намеса в интимните дела, трябва да изчезнат. Децата ще принадлежат естествено, а не по право предимно на майката, при разумен контрол от обществото.

Поради това, че децата и особено малолетните все още не са способни за пълно съзнателно управление на постъпките си, *принципът на опека и авторитет*, който по необходимост ще бъде премахнат от обществото, все пак ще намира естествено приложение при възпитанието и образованието на децата. Обаче този авторитет и опека трябва да са истинно хуманни, разумни и съвсем освободени от всякакви теологични, метафизични и юридически предразсъдъци; те трябва да произтичат от положението, че при раждането си нито едно човешко същество не е нито добро, нито покварено и че *доброто*, т. е. *любовта към свободата, съзнанието за справедливост и солидарност, култът* или по-точно *уважението и навикът към истината, разума и труда* не могат да се развият у човека по друг начин, освен чрез рационално възпитание, основано както на теория, така и на практика върху разума, справедливостта и свободата. По този начин единствената цел на този *авторитет* трябва да е подготовката на всички деца за свободата. Тази цел на авторитета може да се постигне само тогава, когато авторитетът постепенно ще отстъпи място на самодейността на децата, с приближаването им към пълнолетие. Образованието трябва да обхваща всички отрасли на науката, техниката и промишлеността. То трябва едновременно да е и научно, и професионално, общозадължително за всички деца и специализирано според вкусовете и способностите на всяко едно от тях, за да може всеки юноша и девойка, излезли от училището и достигнали пълнолетие, да са еднакво подготвени както за умствен, така и за физически труд.

Излезли от опеката на обществото и признати за негови свободни членове, младите хора свободно ще влизат или няма да влизат в трудови съюзи. Обаче по необходимост те ще пожелаят да влязат в тези обединения, тъй като с премахването на наследственото право и с превръщането на цялата земя, капитални и средства за производство в международна собственост или по-точно в собственост на световна федерация от свободни работнически съюзи, повече не ще има нито място, нито възможност за конкуренция, т. е. за съществуване на обособен труд.

Никой повече не ще има възможност да експлоатира чужд труд; всеки трябва да работи, за да живее. Всеки, който не желае да се труди, ще е свободен да умре от глад, ако само не открие някой съюз или комуна, които от жалост биха се съгласили да го изхранват. Но в този случай вероятно ще бъде признато за напълно справедливо да не се дават на този човек никакви политически права, щом той, бидейки трудоспособен, е предпочел на всичкото отгоре срамно да живее като паразит за сметка на чуждия труд, понеже няма никакво друго основание този човек да получи политически и социални права, освен труда, извършван от всеки отделен член на обществото. Впрочем, подобни случаи могат да съществуват само през *пребоден период*, когато все още за съжаление ще съществуват личности, израснали при сегашния ред на несправедливост и привилегии и неполучили възпитание да осъзнават справедливостта и истинното човешко достойнство, а също така и да уважават трудовите навици. Прямо такива подобни личности революционното или революционизиращото се общество ще изпадне в тягостна дилема: или да ги принуждава някак си да

работят, което би било деспотизъм. или да си позволи да експлоатира безделниците, а това би било нов източник за поквара на цялото общество.

В общество, организирано върху началата за равенство и справедливост, които са основата за истинската свобода, при рационалната организация на възпитанието и образованието и под натиска на общественото мнение, което не би могло да не презира безделниците, щом се изгражда на уважението към труда – трябва да се надяваме, че в такова общество безделието и паразитирането ще са невъзможни. Ако все пак по изключение ще има редки случаи на паразитиране, последното ще бъде справедливо разглеждано като особен вид заболяване, което ще се лекува в болниците.

Само децата, докато не достигнат определена възраст, а по-късно и за да им се даде време да придобият знания и да не се претоварват при това с извънредна работа, после инвалидите, старците и болните могат да бъдат освободени от труд, без да се уронва човешкото им достойнство и без накърняване на правата им на свободни граждани.

XIX. В интерес на пълното си икономическо освобождаване работниците трябва да изискват пълното и окончателно премахване на държавата с всичките ѝ институции.

Забележка 1. Що е държава? Това е историческа организация според принципа за власт и опска, божествена или човешка, над народните маси в името на някаква религия или изключителни привилегии на една или няколко класи от собственици в ущърб на хиляди работещи, чийто робски труд те жестоко експлоатират. Завоеванията, залегнали в основата на правото на собственост и на лично наследяване, с това са и фундаментът на всяка държава. Експлоатацията на труда на народните маси в полза на собствениците, осветена от *Църквата* в името на измислено божество, което поповете постоянно поставят на страната на по-силните или по-ловките – ето това се нарича *право*. Развитието на благосъстоянието, комфорта, разкоша и изтънченият и покварен ум на привилегированите класи – развитие, чието необходимо условие са нуждата и невежеството на огромното мнозинство на народа – ето това се нарича *цивилизация*. Организацията, която гарантира съществуването на цялото това натрупване на историческа несправедливост, това е *държавата*.

Следователно работниците трябва да искат разрушаването на държавата.

Забележка 2. Държавата, която неизбежно е основана на експлоатация и поробване на народните маси и в това си качество угнетява и погазва всякаква свобода на народа и всяка справедливост, неминуемо трябва да бъде груба, хищническа, грабителска и да се стреми към завоевания. Държавата – всяка държава, независимо дали е монархия или република, е отрицание на човечността. Държавата е отрицание на човечността, защото като си поставя за висша и абсолютна цел *патриотизма на гражданите си, поставяйки, съгласно самата си същност, по-високо от всичко на света интереса за собственото си самосъхранение, собствената сила вътре и нейното разпространение навън* – *държавата отрича както частните интереси и човешките права на поданиците си, така и правата на чужденците, с които нарушава и световната*

солидарност между народите и между хората, поставя ги във от справедливостта, във от човечността.

Забележка 3. Държавата е по-малката сестра на Църквата. Тя не може да предложи никаква реална база за оправдание на съществуването си, освен някаква теологична или метафизична идея. Бидейки по природата си против човешката справедливост, тя трябва неизбежно да се основава на богословска или на метафизична фикция. В античния свят не е имало дори понятие за нация или за общество, тъй като обществото изцяло е било погълнато или поробено от държавата, а всяка държава е извеждала началото и правото си на съществуване и на господство от някой Бог или от цяла съвкупност на богове, които се смятали за върховните покровители на една или друга държава. В древния свят не бил известен човекът, самото понятие за човечество не е съществувало. Имало е само граждани. Ето защо през този период на цивилизацията робството е било естествено явление и необходима база за свободата на гражданите.

Когато християнството разрушило езическото многообразие и провъзгласило единния Бог, държавите трябвало да прибегнат до светиите от християнския рай: на всяка християнска държава се паднали по един или няколко свети — нейни покровители и защитници пред лицето на Господ Бог, който по този случай вероятно не един път се е оказвал в твърде трудно положение. Освен това всяка държава и до ден днешен намира за необходимо да заявява, че Господ Бог я покровителства по особен и изключителен начин.

Метафизиката и правната наука, основани по теория на абстрактната обща идея, а в действителност — на класовите интереси на заможните, също са се опитвали да намерят рационална база за оправдание на съществуването на държавата. Затова те прибегвали до фикцията за всеобщото и мълчаливо споразумение, или до теорията за обществения договор, или към фикцията за обективната справедливост и всеобщото народно благо, осъществимо според тях от държавата. Според демократите-якобинци държавата има за задача да съдейства за победата на всеобщите и колективните интереси на всички граждани над егоистичните интереси на отделните личности, общини и области; държавата според тях е всеобща справедливост и колективен разум, който тържествува над егоизма и ограничеността на отделните хора. Държавата следователно с факта на съществуването си като че ли постановява, че отделните хора са неразумни, не могат да организират обществен живот, не са способни да се издигнат над частните си интереси. Ето че на помощ се притичва държавата, която в името на така наречената свобода за всички — колективна и всеобща свобода — което в действителност е само потискаща абстракция, изведена от отрицанието или от ограничаване правата на отделните лица, държавата, която е основана на фактическото робство на всеки. Но всяка абстракция може да съществува само дотолкова, доколкото я поддържа положителната заинтересованост на реални същества; в това отношение *абстракцията* "държава" действително представлява твърде положителната заинтересованост на управляващите заможни и експлоатиращи класи, наричани интелигентни,

тъй като в името на тази абстракция наблюдаваме системно пожертване на интересите и свободата на поробените маси заради ползата на привилегированото малцинство.

Забележка 4. Патриотизмът е добродетел и политическа и държавническа страст¹⁰.

Превод от руски: д-р Димитър Мирчев

¹⁰ На това място ръкописът завършва – б. пр.